

МІСЦЕ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ

МЕТЕЛЬСЬКИЙ Ігор Дмитрович - к.ю.н., доцент кафедри безпеки та правоохоронної діяльності Західноукраїнського національного університету

<https://orcid.org/0000-0001-8518-9321>

ДЗЮРБЕЛЬ Андрій Дарійович - к.ю.н., старший викладач кафедри кримінального права та процесу Західноукраїнського національного університету

УДК 343.131

DOI 10.32782/NP.2023.4.12

У статті досліджено сучасний стан поглядів науковців стосовно місця потерпілого в кримінально-правових відносинах. Проаналізовано думки окремих теоретиків кримінального права про можливість віднесення потерпілого до суб'єктів кримінально-правових відносин. Надано власні аргументи на користь такого визнання. Вивчено поняття «жертва» та її співвідношення із поняттям потерпілого від кримінального правопорушення. Висловлено власні погляди щодо цього співвідношення.

Ключові слова: потерпілий, кримінально-правові відносини, жертва, кримінально-процесуальні відносини.

Обґрунтування теми дослідження

У науці кримінального права залишається досить дискусійним питання щодо визнання стороною у кримінально – правових відносинах особи, якій унаслідок суспільно-небезпечних посягань завдано суспільно небезпечної шкоди або створено загрозу заподіяння такої шкоди. Зокрема, до таких осіб можна віднести жертву, постраждалого, потерпілого. Поняття потерпілого досить часто використовується у нормах кримінального закону. Втім, у КК законодавець не подає його дефініції, що може стати підставою для заперечення визнання потерпілого суб'єктом кримінально-правових відносин.

Виклад основного матеріалу

При цьому, поняття потерпілого визначено у КПК України, який у статті 55

потерпілим у кримінальному провадженні називає фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди, а також адміністратора за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [1]. Крім того, КПК вказує і на момент виникнення прав та обов'язків потерпілого. Останні виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. На підтвердження цього, потерпілому вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення. КПК також розрізняє особу, яка не є заявником про вчинення кримінального правопорушення, але якій таким правопорушенням заподіяно шкоду та власне особу – заявника про факт вчинення кримінального правопорушення. У зв'язку з цим, у тому разі, коли особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, – вона також є потерпілим у розумінні КПК. У такому

разі не може бути потерпілим особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства. КПК України також наголошує, що якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливує подання нею відповідної заяви, положення частин першої – третьої цієї статті поширюються на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи. В такому разі, потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб [1].

Незважаючи на те, що статус потерпілого досить чітко врегульований КПК України, адже є активним учасником кримінального провадження, постає питання про його значення для кримінального права.

В основі первинних досліджень кримінально-правових відносин про потерпілого, як суб'єкта в кримінально-правових відносинах, як відомо, не згадувалося. І дотепер, на думку окремих правознавців, потерпілого в межах охоронних правовідносин виділяти недоцільно. Так, наприклад, О.В. Наден вказує, що кримінальне право за своєю суттю є правом каральним, штрафним. Єдиним його призначенням є регулювання покладання на особу кримінальної відповідальності чи звільнення від такої. У зв'язку з цим вчена стверджує, що до суб'єктного складу кримінально-правових відносин потерпілі не входять, оскільки норми кримінального права жодним чином не поширюються і не можуть поширюватись на них [2]. Утім, як слушно зазначає О. М. Поліщук, правова суб'єктна персоніфікація стає більш очевидною саме в охоронних кримінально-правових відносинах. У межах цих відносин і з'являється безпосередньо тріада суб'єктів кримінального права, – вказує науковець, – а також, відповідно, такий носій диспозитивного потенціалу кримінального права, як потерпілий [3, С. 234]. Кримінально-правовий статус потерпілого детальної наукової розробки й досі не знайшов. При цьому

В. Т. Дзюба слушно визначає, що потерпілий (постраждалий) – це «пасивно-активний» суб'єкт кримінальних правовідносин [5, с. 194]. У публікаціях українських правознавців ідея врахування потерпілих осіб як учасників галузевих правовідносин знаходить усе більше підтримки [4, с. 3–15; 5, с. 192–195; 6, 92–93], яку підтримуємо і ми.

Досліджуючи потерпілого в кримінальному праві, є думки окремих авторів, які вказують, що наукові погляди з приводу статусу потерпілого в кримінальному праві становлять певну невизначеність, оскільки кримінальний закон не містить самого поняття потерпілого та не вказує на його права і обов'язки. Водночас потерпілий виступає у кримінальному праві як носій певного правового інтересу в частині притягнення до кримінальної відповідальності і покарання або, навпаки, відмови від кримінального переслідування винної особи, відновлення своїх порушених прав, відшкодування шкоди. Відтак, усі інші учасники кримінальних правовідносин мають певні обов'язки перед потерпілим. Важко не погодитись з тим, що потерпілий, вступаючи у взаємовідносини з іншими учасниками кримінальних правовідносин, наділений відповідним правовим статусом, що визначає його обсяг прав та обов'язків. [16, с. 42–46].

Суб'єктом правовідносин особа стає лише за умови, що в них вона наділена правами й обов'язками та здатна змінити свою поведінкою їхню динаміку. Наразі вітчизняне кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство дозволяє впевнено стверджувати, що потерпілий своїм волевиявленням здатен змінювати перебіг правовідносин, які виникають з приводу вчинення щодо нього злочину, активно впливає на їх формування [7, с. 47–49]. Передусім, потрібно виокремити ст. 46 КК, згідно з якою Особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами в

стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду [8]. Крім того, угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим, врегульована положеннями глави 35 «Кримінальне провадження на підставі угод» КПК, впливає на призначення покарання (ч. 5 ст. 65 КК), на рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 2 ст. 75 КК), узгоджене сторонами угоди. Умисне невиконання засудженим угоди про примирення тягне кримінальну відповідальність за ст. 389-1 КК «Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості». Отже, у таких випадках, як зазначає А. М. Яценко, «вибір узгодженого покарання на підставі угод делегований сторонам конфлікту» [9, с. 179].

КПК України визнає за потерпілим дуже широкі можливості у кримінальному провадженні. Серед таких особливий інтерес становить як «початок» кримінального провадження, так його і «припинення». Так, відповідно до ст. 478 КПК України, потерпілий має право подати до слідчого, прокурора, іншої службової особи органу, уповноваженого на початок досудового розслідування, заяву про вчинення кримінального правопорушення протягом строку давності притягнення до кримінальної [1]. У даному випадку законодавець наголошує, що лише потерпілий має право приймати рішення про те, чи робити злочин відомим державі та її органам і як наслідок – піддавати винного дії заходів примусу чи ні. Як бачимо, у цьому випадку злочин мав місце, але органи держави про нього можуть не знати, кримінальне провадження може бути і не відкрито, але потерпілий від посягання все рівно існує [10, с. 185] (можливо, на цьому етапі його можна ідентифікувати з використанням іншого терміну, наприклад, як «постраждалого», адже процесуальним статусом, за визна-

ченою законом процедурою, особу ще не наділено).

До сказаного додамо, що згідно із п. 4 ч. 3 ст. 56 КПК, під час судового провадження у будь-якій інстанції потерпілий у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення має право самостійно це робити у суді [1]. Як бачимо, питання про існування та закінчення як кримінально-процесуальних, так і кримінально-правових відносин також вирішується (може вирішуватись) потерпілим. Що ж до припинення кримінального провадження (у тому числі й кримінально-правових відносин у цілому), то, відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК, кримінальне провадження закривається у разі, якщо потерпілий, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представник, відмовився від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення [1].

У зв'язку із викладеним вище, вважаємо, складно спростувати значимість потерпілого як учасника – суб'єкта кримінально-правових відносин. Тому робимо висновок: у випадках, коли законодавець безпосередньо (прямо) або приховано (латентно) називає під час опису складу кримінального правопорушення особу, якій заподіюється майнова, особиста або інша шкода, він має розглядатись як суб'єкт кримінально-правових відносин [10, с. 188].

Слід звернути увагу й на співвідношення поняття «потерпілий» та «жертва» кримінального правопорушення. У КК та КПК, як відомо, це поняття не розкривається. Декларація, затверджена резолюцією Генеральної асамблеї ООН, дає таке визначення: «Під поняття жертви підпадають особи, яким індивідуально чи колективно було спричинено шкоду, включаючи тілесні ушкодження чи моральну шкоду, емоційні страждання, матеріальну шкоду чи суттєве приниження їх основних прав в результаті дії чи бездіяльності, що порушують діючі національні кримінальні закони держави-членів, в тому числі закони, що забороняють зловживання владою» [11]. Та чи інша особа може визнаватися «жертвою» незалежно від того, чи було встановлено особу, затримано чи піддано

на розгляд судовому органу, засуджено злочинця, у тому числі незалежно від родинних стосунків між жертвою та правопорушником. Поняття «жертва» у цьому випадку включає близьких родичів, осіб, що перебувають на утриманні відповідної жертви, та осіб, яким було спричинено шкоду при спробі надати допомогу жертвам, які перебували у небезпеці, чи попередити віктимізацію». У кримінологічній літературі «жертва» – це, зокрема, «окрема людина або спільнота людей, яким прямо чи опосередковано заподіяна будь-яка шкода у результаті злочинного посягання» [12, с. 154]. Певним чином справедливою виглядає думка І. М. Даньшина, який зазначив, що «поняття жертви аналогічне поняттю потерпілого» [13, с. 51]. Утім, це є лише формальним збігом. Як віктимологічна категорія жертва – значно ширша, аніж кримінально-правова й кримінально-процесуальна категорія «потерпілий». Тому коло жертв від кримінального правопорушення, як правило, значно ширше за коло потерпілих від нього [14, с. 72– 73]. Так, В. О. Туляков зазначає про те, що жертвою від злочину можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи (соціальні спільноти), яким безпосередньо було заподіяно шкоду злочинцем, девіанти у злочинах без жертв (первинна жертва), а так само й члени родини, близькі особи, родичі, утриманці первинних жертв (рикошетні жертви) [15, с. 72]. Не варто залишати поза увагою «жертв», які з тих чи інших причин не звертаються із заявами про вчинені щодо них кримінальні правопорушення і залишаються латентними, не набувають статусу потерпілого в кримінальних провадженнях. Таким чином, можемо зробити висновок, що поняття «жертви» та «потерпілого від злочину» є схожими, але не тотожними.

Висновки

Значення потерпілого у кримінальному праві є надзвичайно важливим з огляду на його можливості певним чином сприяти початку кримінального провадження та брати участь у завершенні останнього. Це свідчить про необхідність визнання потерпілого суб'єктом кримінально-правових

відносин у випадках, коли законодавець безпосередньо (прямо) або приховано (латентно) називає під час опису складу кримінального правопорушення особу, якій заподіюється майнова, особиста або інша шкода. Крім того, необхідно розрізняти поняття жертви та потерпілого від злочину, які є схожими.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88
2. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.
3. Поліщук О. М. Диспозитивність і кримінально-правові відносини. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 69. Одеса : Юрид. літ., 2013. С. 229–237.
4. Борисов В. І., Пономаренко Ю. А., Дзюба Ю. П. Вдосконалення захисту прав та законних інтересів потерпілого від злочину засобами кримінального права. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2010. Вип. 19. С. 3– 15.
5. Дзюба В. Т. Значення юридичних ознак потерпілого (жертви, постраждалого) при кримінально-правовій кваліфікації. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Число 1(17). С. 192–195.
6. Михальченко Н. М. Згода потерпілого у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2018. 231 с.
7. Денисова Т. А. Потерпілий в системі кримінально-правових відносин // *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу» в рамках VII Всеукраїнського фестивалю науки (м. Харків, 25 квітня 2013 р.)*/редкол. : В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 47–49.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-

III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131

9. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 388 с.

10. Метельський І. Д. Працівник правоохоронного органу як потерпілий від злочину. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 34. С. 183–191.

11. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью (принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/34 от 29 ноября 1985 г.). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml (дата звернення: 15.06.2023).

12. Кримінологічний довідник/за наук. ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка НАПрН України Бандурки О. М.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора Джужі О. М.

і д-ра юрид. наук, професора Литвинова О. М. Харків: Діса плюс, 2013. 412 с.

13. Кримінологія: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуська та ін.; за аг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2009. 288 с.

14. Віктимологія: навч. пос./В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни та Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2017. 308 с.

15. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одесса, 2000. 336 с.

16. Сокурєнко В.В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-правових відносин: антропоцентричний вимір кримінального права. Інтернет ресурс: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/41913851-17df-441a-88cf-11b305c24cad/content> (дата звернення: 16.06.2023).